

7. Модзалевский В.Л. Дело об увольнении Ивана Забины от уряда хорунжого генеральной войсковой артиллерии (1734-1735 г.) В.Л. Модзалевский // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. XI.

8. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский – К., 1908. – Т. 2.

9. Ситий І. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І.І. Забіли І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4.

10. Ситий І. Книги Забіл (1671-1715) / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2.

11. Барловська А. До питання про родинні пріоритети козацької старшини другої половини XVII-XVIII ст. (За матеріалами духовних заповітів) / А. Барловська // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1.

12. Лазаревский А. Иван Петрович Забила, знатный войсковой товариш, (1665-1703) (Отрывки из семейного архива) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1883. – № 7.

13. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии / А. Лазаревский – К., 1893. – Т. 2. – Полк Нежинский.

14. Лазаревский А. Хозяйство украинского помещика XVIII в. / А. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 7.

15. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. Кулаковский. – К., 2006.

16. Лукомский В.К. Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский. – К, 1993.

17. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / В. Липинський // Твори. – Філадельфія, 1980. – Т. 2.

18. Липинський В. Україна на переломі (1657-1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський // Твори. – Філадельфія, 1991. – Т. 3.

19. Украинские юридические акты XVII столетия // Черниговские губернские ведомости. – 1862. – № 16.

20. Величко С. Літопис. / С. Величко. – К., 1991. – Т. 1.

21. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004.

22. Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2.

23. Модзалевский В.Л. Материалы по истории Малороссии / В. Л. Модзалевский. – Чернигов, 1912. – Вып. 1. – Письма к Ивану Петровичу Забيله и его вдове (1678-1713).

24. Павленко С. Чернігівський полковник, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський / С. Павленко // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5.

Токарев С.А. Частная жизнь старшинской семьи Забил
В статье рассматривается хозяйственная деятельность и семейные связи известной казацко-старшинской семьи Забил.

Ключевые слова: семья Забил, частная жизнь, Коропская сотня, хозяйственные отношения, семейные связи.

Tokarev S.A. Private life of officers family Zabil
In the article it is studied economic activity and family relations of well-known Cossacks-officers family Zabil.

Key words: family Zabil, private life, Korop country, economic connection, family relations.

26.03.2012 р.

УДК 94:355.40(477.58) «16/17»

В.Д. Зуй
М.П. Недюха

НАЙВИДАТНІШИЙ ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

У статті здійснено комплексний аналіз діяльності Івана Степановича Мазепи як державного діяча та визначено низку факторів, які спричинили переорієнтацію зовнішньополітичного протекторату України.

Ключові слова: гетьман, Україна, цар, бояри, маєтності, Московія, король, Швеція.

Доба правління гетьмана Івана Мазепи стала важливим етапом в історії українського державотворення, коли процес становлення держави супроводжувався не тільки зростаючим прагненням українців до свободи та вольностей, а й опором будь-яким спробам з боку сусідніх держав обмежити цю свободу. Останнім часом істориками зроблено чимало досліджень різних аспектів діяльності видатного гетьмана. Зокрема вивченням його історичної спадщини займалися С.О. Павленко [1], В. Мільчев [2], В. Станіславський [3], Б.І. Білик [4] та ін. Дослідження ж активного впливу гетьмана на процесі українського державотворення дає можливість глибше зрозуміти не тільки проблеми виборювання державності України у цей період, а й причини пошуку гетьманом іншого зовнішньополітичного протекторату України.

Іван Степанович Мазепа (1639-1709) народився в шляхетній сім'ї в селі Мазепинці на Білоцерківщині. Його батько був місцевим сотником. Майбутній гетьман навчався у Києво-Могилянській академії. Деякий час він служив пажем у свиті польського короля Яна Казимира, відвідував Париж, побував у Данії, Італії, Німеччині, володів кількома європейськими мовами. Природа нагородила його гострим розумом, амбіційністю, вмінням швидко оцінювати і добре орієнтуватися в будь-яких ситуаціях. Він добре грав на бандурі, писав вірші, пісні, вмів залагодити всяку справу, переконати, привернути на свій бік потрібну людину. Як представник короля у 1663 р. він вручив гетьманські клейноди правобережному гетьману Павлу Тетері, який сприйняв це як приниження своєї гідності. У цьому ж році І. Мазепа разом із поляками пішов на Лівобережну Україну. Пізніше він пристав до гетьмана Дорошенка і згодом став його генеральним писарем [5, 354].

На переговори з ханом до Криму гетьман Дорошенко послав І. Мазепу, але його по дорозі перехопили запорозькі козаки отамана Івана Сірка, а той, у свою чергу, відіслав бранця до свого союзника, лівобережного гетьмана І. Самойловича, який достойно оцінив освіченість і вихованість І. Мазепи. Ставши довіреною особою гетьмана, він за дорученням Самойловича їде до Москви, налагоджує

дружні відносини з впливовими московськими боярами і воєводами, зокрема з князем В. Голіциним – фаворитом княгині Софії, яка тоді фактично управляла Московським царством.

У березні 1683 р. І.С. Мазепа привіз до Москви дочку Самойловича із зятем Шереметом (Київський воєвода) і визволив сина гетьмана із заручників. У цей час, повертаючись із бенкету, Мазепа зазнав замаху на своє життя з боку слуг боярина Троєкурова, за що вони пізніше були покарані [6, 410].

У 1687 р., після арешту І. Самойловича на Коломацькій Раді, І. Мазепа був обраний новим гетьманом, який нібито за це дав князю Голіцину 10 тис червінців, позичених у генерального обозного В. Борковського, і три пуди (48 кг) срібного посуду ціною 5 тис крб. Існує легенда, що московський вельможа Голіцин запропонував Борковському гетьманську булаву за 10 тис. червінців, але той був дуже скупим і відмовився [7, 212].

Ставши гетьманом, І. Мазепа поїхав до Москви, де зустрівся з боярами, вихваляв князя Голіцина і потрапив на розмову з царем Петром І. День цієї розмови міг бути останнім днем його гетьманування, адже новий цар напередодні заточив княгиню Софію у монастир, скатував її прибічників і вислав князя Голіцина до Сибіру. Становище І. Мазепи було вкрай критичним, але його ученість, вміння вести цікаву розмову зачарували молодого царя [7, 217].

Цей епізод не залишився непоміченим у Європі. Паризький кореспондент повідомляв із Варшави: «Князь Голіцин, княжна Софія, кілька бояр і гетьман Мазепа скарані у Москві на горло» [7, 219]. Але не все тут було правдою.

Після зустрічі з гетьманом цар став його кращим другом. І. Мазепа завжди підігривав цю дружбу цінними подарунками. Знаючи скруту царя, він подарував йому тисячу коней, безліч волів тощо. У той час у володіннях І. Мазепи було близько 20 тис. маєтків, і він був найбагатшим феодалом Європи.

В одному з перших універсалів від 5 жовтня 1687 р. І. Мазепа надає генеральному обозному В. Борковському (друга особа після гетьмана) багато сіл («Орловка, Авдеевка, Брусилов, Листвен и Тупичев з приселками и прочими угодіями») мабуть за те, що той уступив йому гетьманство. У 1689 р. гетьманський універсал підтверджується «жалованной грамотой» двох царів – Іоанна і Петра Олексійовичів, виданою 7197 року від створення світу (1689 рік) [8, 207]. Слід зазначити, що універсали гетьманів датувалися за європейським літочисленням, а царські – від створення світу аж до 1700 року, коли цар Петро І «підтягнув» московське літочислення до загальноєвропейського.

Василь Каспарович Борковський (він же і Дунін-Борковський) народився у 1640 р. Обіймав посади Вибельського і Чернігівського сотника (1668-1671 рр.). У 1672-1687 рр – полковник Чернігівського

полку, у 1687-1702 рр – генеральний обозний, який керував артилерією [9, 148]. Тут не зайвим буде нагадати, що селом Орлівкою почергово володіли чотири чернігівські полковники (Многогрішний, Самойлович, Борковський, Полуботок), і всі вони, крім Борковського, пізніше стали гетьманами.

У 1702 р. Борковський помер. Тоді ж гетьман Мазепа приєднав до Орлівки село Козилівку і володів ними сам. Через 4 роки, у 1706 р., гетьман видав універсал про повернення цих сіл удові і синам Борковського Михайлу і Андрію. У 1729 р. у володіннях бунчукового товариша Андрія Борковського були с. Орлівка (398 дворів), с. Козилівка (232 двори), с. Ховми (58 дворів), с. Камка (15 дворів) Понорницької сотні Чернігівського полку [10, 48].

Отже, упродовж 1687-1702 рр. Орлівкою володів генеральний обозний Василь Борковський, після смерті якого гетьман Мазепа забрав її собі «на булаву». Орлівка була ранговим селом і належала не особі, а посаді.

Судячи з універсалу гетьмана І.С.Мазепи, у 1687 р. Орлівка відносилася до Понорницької сотні Сосницького повіту Чернігівського полку, а у документах 1761 р. вона згадується вже як складова частина Шептаківської сотні Новгород-Сіверського повіту Стародубського полку. 1782 року старий поділ на полки був скасований. Колишню Гетьманщину поділили на три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. Пізніше, у 1796 р., з двох намісництв (Чернігівське і Новгород-Сіверське) було утворено одну Малоросійську губернію, яку в 1802 р. перейменували в Чернігівську губернію з 15 повітами, і так було аж до 1917 р. [6, 412].

За 21 рік гетьманування І.С. Мазепа постійно зміцнював становище старшин, видавши їм понад 1 тисячу універсалів на володіння земель. Сам гетьман мав у своєму володінні майже 20 тисяч маєтків, розміщених у 48 містах, містечках, селах і хуторах, де жило 155522 підданих селян-посполитих [9, 210]. Гетьман був найбагатшим феодалом Європи. Значну частину своїх коштів він скеровував на побудову церков у пишному бароковому стилі, який іноді називають мазепинським або козацьким.

Багато уваги Мазепа приділяв освіті. Під час його правління на 1 тис. населення припадала одна школа, після нього – 1 школа на 7 тис. жителів. У Києво-Могилянській академії в 1708 р. навчалася 2 тис. студентів (спудеїв), а в 1709 р. – 161 студент [11, 203].

У 1692 р. писар Петрик (Петро Іваненко) втік з Батурина до запорожців на Січ і став там піднімати заколот проти гетьмана. Він оголосив, що настав час повстати проти старшин, «які смокчуть народну кров» і визволити Україну з-під влади Москви. Петрик розраховував на підтримку татар, але вони, прийшовши на Україну, стали грабувати населення. Популярність Петрика похитнулася і

повстання швидко згасло.

У 1702 р. на Правобережжі під проводом полковника Семена Палія вибухнуло повстання проти поляків, які почали втікати на захід так само, як і в 1648 р. за часів Богдана Хмельницького. Проте вже в наступному році поляки витіснили повстанців і взяли в облогу м. Фастів, де оборонявся Палій зі своїми козаками. Трапилося так, що в цей час у Польщу вторгся шведський король Карл XII. Мазепа вирішив скористатися замішанням і попросив Петра I дозволити йому рушити з козаками на Правобережжя, об'єднати обидва боки Дніпра і стати гетьманом усієї України, але його задуму перешкоджала велика популярність Палія. Мазепа за згодою царя заарештує Палія. Його заслали до Сибіру [6, 510].

Відносини Мазепа з Петром I похитнулися після відмови царя дати допомогу військом проти зазіхань на Україну з боку Польщі, про що раніше з царем була підписана домовленість, яка повторювала такі ж самі статті, як і за гетьманування Богдана Хмельницького – разом захищати Малоросію від поляків. Цар сказав: «Обороняйтеся самі. Жодного солдата я вам не дам» [3, 39]. У той же час українські козаки брали участь у Північній війні під командуванням іноземних і російських воєначальників, які їх зневажали і використовували як «гарматне м'ясо».

Поповзли чутки про наміри Петра I змістити Мазепу з гетьманства, призначивши на його місце одного із російських вельмож. Особливо цього прагнув колишній лакей, а тепер князь О.Д. Меншиков, який прозоро натякав про своє бажання. За таких обставин гетьман перестав вірити цареві і 28 жовтня 1708 р., коли король Швеції Карл XII, йдучи на Москву, завернув на Україну, перейшов на бік шведів разом із більшістю старшин. За Мазепою пішло 3 тис козаків, серед яких були запорожці на чолі з Гордієнком. Вони покинули Батурин, переправилися через Десну і прибули до с. Орлівки. У своєму селі Мазепа простояв три дні, провів переговори зі шведським королем Карлом XII, з яким зустрівся у селі Горки під Новгородом-Сіверським [7, 406].

2 листопада 1708 р., використавши підлу зраду полковника Носа, О Меншиков провів своїх солдатів указаним таємним підземним ходом і серед ночі напав на гарнізон Батурина. Солдати знищили козаків, убили начальника гарнізону полковника Чечеля, вирізали всіх жителів, не мінаючи ні старого, ні малого. З Батурина було вивезено 300 гармат, величезні запаси боєприпасів і продовольства, а всі будівлі спалено дотла. Взятих у полон козаків різали, вішали, розпинали на хрестах, установлених на плотах, які плили по Сейму і Десні аж до Києва.

Ці події відображені у думах кобзарів:

«Батурин славний Москва вночі запалила,

Чечеля убила.

І малого, і старого в Сейму потопила».

11 листопада 1708 р. старшини, які не пішли з Мазепою, за вказівкою Петра I обрали нового гетьмана – Івана Скоропадського. Після цього цар відрядив до нього свого намісника Ізмайлова, надавши йому два російські полки і таємну вказівку заарештувати гетьмана і старшин, якщо їхні дії викличуть будь-яку підозру у зраді. Резиденцію гетьмана перенесли із спаленого Батурина до Глухова ближче до російського кордону.

У травні 1709 р. російські війська зруйнували Січ. Петро I наказав страчувати на місці кожного спійманого запорожця. 28 червня 1709 р. відбулася найбільша в європейській історії Полтавська битва, в якій шведи зазнали поразки. Мазепа і король Карл XII знайшли притулок у Молдавії, яка тоді належала Туреччині. Петро I обіцяв туркам 300 тисяч золотих за голову І. Мазепа, але йому відмовили. 3 жовтня 1709 р. вночі під час великої грози і зливи в селі Варниці біля міста Бендери вбитий горем 70-річний Мазепа помер, де був похований у монастирі.

Відразу після Полтавської битви російські вельможі одержали на Україні величезні земельні володіння. Фаворит Петра I князь Меншиков загарбав найкращі землі на Сіверщині. Україна повинна була утримувати 10 російських полків. Десятки тисяч українських козаків посилали на північ, на будівництво Ладозького каналу та нової столиці Санкт-Петербургу. Упродовж 1721-1725 рр. на будівництві каналу загинуло 13 тисяч козаків. Тільки з одного Чернігівського полку було забрано 10 тисяч козаків, які так і не повернулися на батьківщину [7, 324].

Період гетьманування І. Мазепа став тією сторінкою в історії України, коли ідея державної незалежності набула чітко вираженого спрямування. Навіть програвши Полтавську битву, «гетьман Мазепа виграв, зрештою, в глибокому історичному сенсі: без «мазепинства» не було б України в її нинішньому статусі європейської держави» [20, 4].

Посилання

1. Павленко С.О. Доба гетьмана Івана Мазепа в документах / С.О.Павленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепа в документах / Упор. С. Павленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1054 с.; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 304 с.

2. Мільчев В. Кордони Війська Запорізького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. – Запоріжжя, 2004. – 78 с.

3. Листи Івана Мазепа. 1687-1691 / Упор. та авт. пред. В.Станіславський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – Т. 1. – 77 с.

4. Білик Б.І. Українсько-московські відносини періоду стабілізації Гетьманщини (1669-1709 рр.) // Гуманітарні науки і сучасність. Збірник наукових праць. – К.: Київський національний торговельно-економічний університет, 2003. –

С. 78-82.

5. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник [За редакцією А.В. Кудрицького]. – К.: «Українська радянська енциклопедія», 1990. – 884 с.

6. Семенов П. Географо-статистический словарь Российской империи / П. Семенов. – СПб: 1865. – Т. 2. – 898 с.

7. Устименко В. Жукля: 3 історії села на Чернігівщині / В. Устименко. – К.: Етнос, 2009. – 608 с., іл.

8. Авраменко І.Г. Село Орлівка на Убіді / І.Г. Авраменко, М.П. Недюха // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – Київ – Глухів, Центр пам'яткознавства НАН України, 2011. – С. 206-209

9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. – Чернигов: 1898. – Т.2. – 328 с.

10. Книга пожитков бывшего черниговского полковника П. Полуботка // Чтения в императорском обществе истории и древностей русских при Московском университете. – М., 1862. – Кн. 3. – С. 1-90.

19. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – 377 с.

20. Брюховецький В. Слово до читачів / В. Брюховецький Іван Мазепа та його доба: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2008. – С. 3-5.

Зуй В.Д., Недюха М.П. Самый выдающийся гетман Украины

В статье проанализирована деятельность Ивана Степановича Мазепы как государственного деятеля и определены ряд факторов, которые переориентировали внешнеполитический протекторат Украины.

Ключевые слова: гетман, Украина, царь, бояре, владения, Московия, король, Швеция.

Zui V.D., Nediuha M.P. The most prominent hetman of Ukraine

In the article complex analysis of Ivan Stepanovych Mazepa's activity as public figure is made. Some factors which gave rise to the reorientation of foreign policy protectorate of Ukraine are fixed.

Key words: hetman, Ukraine, tsar, boyars, Moscow land, king, Sweden.

20.03.2012 р.

УДК 94(477):7.045 «16/17»

В.І. Мезенцев

ЗАКЛАДНА ДОШКА ДОМОВОЇ ЦЕРКВИ І. МАЗЕПИ В БАТУРИНІ ТА КЕРАМІЧНІ РЕЛЬЄФИ ЧЕРНІГІВЩИНИ РУБЕЖУ XVII-XVIII СТ.

В статті розглядаються керамічні геральдичні плити з фасадів палацу І. Мазепи та новознайдена закладна дошка його домової церкви в Батурині, а також теракотові ікони з декору храмів Чернігова та Новгород-Сіверського кінця XVII – початку XVIII ст. Показано, що ці високохудожні скульптурні прикраси сакральних споруд виготовили майстри Чернігова на замовлення І. Мазепи. Вони взували на місцеві книжкові гравюри, ікони та західну барокову скульптуру, особливо на геральдичні рельєфи в орнаменталізації архітектури.

Ключові слова: керамічна закладна дошка з Батурина, рельєфний герб І. Мазепи, теракотові ікони, декор церков Чернігівщини.

Теракотові та полив'яні гербові плити, закладні дошки та ікони з декору культових споруд Чернігівщини доби правління гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.) є визначальними творами скульптури козацької держави. В їх дизайні виразно проявились впливи західноєвропейського образотворчого мистецтва Відродження і бароко (рис. 2-5, 10-12).

У ХХ ст. керамічні рельєфи з будов Чернігова та Новгород-Сіверського плідно досліджували видатний історик українського мистецтва Григорій Логвин та археолог Ігор Ігнатенко (Чернігів). Однак погляди вчених на датування і місце виробництва деяких глиняних ікон розійшлися [1]. З того часу вивчення цих пам'яток не продовжувалось.

На жаль, дотепер вони лишаються недостатньо відомими й оціненими. Про них лише коротко згадується (без ілюстрацій) в деяких узагальнюючих працях з мистецтва старої України переважно 1960-х рр. [2]. В сучасних багатотомних виданнях по українській культурі, мистецтву та археології козацького періоду інформація про ці твори взагалі відсутня [3].

В останні роки в ході розкопок у Батурині знайдено фрагменти глазурованих і теракотових геральдичних плит, що прикрашали палац І. Мазепи, та уламок керамічної закладної дошки від оформлення його домової церкви (рис. 2-4). Стаття розгляне ці нові археологічні знахідки у порівнянні з краще збереженими однотипними керамічними закладною гербовою дошкою та іконами Чернігова і Новгород-Сіверського як єдину групу таких скульптурних пам'яток Чернігівщини кінця XVII—початку XVIII ст. Головну увагу буде приділено аналізу дощок з рельєфним гербом І. Мазепи з церков Батурина та Чернігова. На основі проведеного дослідження автор спробує переглянути дискусійні та інші важливі питання про майстрів, замовника, датування і місце виготовлення цих рельєфів та хронологію їх використання в різних спорудах Чернігівщини. Він